

6. fejezet

Ortodoxia, heterodoxia és cselekvés: Bajnai Gordon és Orbán Viktor válságkezelése, 2009–2014

ILLÉS GÁBOR – KÖRÖSÉNYI ANDRÁS

*„effice, quidquid corpore contigero fulvum vertatur
in aurum.”* (Ovidius: Metamorphoses, XI. Midasz,
103–104.)¹

Kötetünk bevezető fejezetében rámutattunk, hogy válsághelyzetben megkérdőjeleződnek az addig magától értetődőnek tekintett normák, szokások, autoritások (1. fejezet). Kifejtettük azt is, hogy a válság gyakran közpolitikai paradigmaváltással is együtt jár. Ebben a fejezetben elméleti keretünk ezen állítását kísérreljük meg pontosítani, két magyar miniszterelnök, Bajnai Gordon és Orbán Viktor válságkezelését, pontosabban makrogazdasági politikájukat és annak tágabb eszmei kontextusát, „diszkurzív kormányzásukat” (Korkut et al. 2015) hasonlítva össze. Egyszerre szeretnénk tehát egy empirikus esetet felvázolni és elméleti keretünk közpolitikai paradigmaváltással kapcsolatos részét finomítani a kurrens nemzetközi szakirodalomra támaszkodva.

1. Bevezető: eszmék - politikai cselekvő - közpolitikai változás

Milyen szerepe van az eszméknek és a politikai cselekvésnek (beleértve ebbe a diskurzust is) a közpolitikai változásban? Ez fejezetünk központi kérdése. Az *ideational scholarship*² szerint az eszmék intézményekké szerveződnek, azaz a struktúra-cselekvés viszonylatban a struktúra helyét töltik be. Másfelől viszont a diskurzus a politikai cselekvés egyik formája, az innováció egyik lehetséges eszköze. A három „új institucionalizmus” (azaz a történeti, racionális választás és szociológiai institucionalizmus (lásd Hall and Taylor 1996) egyik fő problémája a *diszkurzív* institucionalizmus (Schmidt 2010) szerint éppen statikus mivoltuk. Vivien Schmidt

1 „»Tedd,« mondja, »mihez csak ér testem, minden változzék sárga arannyá. «” (Devecseri Gábor fordítása)

2 A magyarra nehezen átvihető fogalom azon megközelítések összefoglaló neve, amelyek kulcsszerepet tulajdonítanak az eszmei tényezőknek a közpolitikai változásban (vö. Blyth 2011).

(2002) ezzel szemben eszmék és diskurzus analitikus szétválasztásával éppen a neoinstitucionalista intézményfogalom egyoldalúságait akarja orvosolni. Az új institutionalizmus statikusabb megközelítésében a kutatók az eszméket tekintik független változónak, és azt vizsgálják, hogy azok milyen hatást gyakorolnak a cselekvők stratégiáira és normatív orientációira, továbbá, hogy ezen keresztül milyen közpolitikai vagy intézményi változást idéznek elő. Az „intézményi” struktúráként megjelenő eszmék kontinuitása erős, eszmei változás csak exogén sokk hatására következhet be – azaz a „megszakított egyensúly” fogalma (*punctuated equilibrium* – Baumgartner 2013) írja le jól a helyzetet. Ezzel szemben Schmidt (2010) konstruktivista kritikájában a cselekvők a diskurzus révén folyamatosan képesek alakítani az intézményeket és az eszméket – ez értelemszerűen a cselekvés felértékelődéséhez vezet. Martin B. Carstensen (2011) még Schmidtnél is tovább megy kritikájában, tagadva, hogy a politikai cselekvők internalizálnák az eszméket, azaz az eszmei rendszerek lehatárolnák gondolkodási horizontjukat.

Kiindulópontként elfogadjuk Schmidt tételét, amely szerint a politikusok diskurzív eszközökkel képesek aktívan formálni a struktúrát. Emellett azonban úgy véljük, hogy ideáltípusként jól használható lehet egy strukturalistább megközelítés és egy, az ágenciának nagyobb mozgásteret tulajdonító elképzelés, amelyek viszonyítási pontként szolgálhatnak konkrét empirikus eseteinkhez. Írásunk első, elméleti részében ezt a két ideáltípust vázoljuk fel: Peter Hall *paradigm man*-jét, majd Martin Carstensen *bricoleur*-jét, amelyet Hall koncepciójára válaszul fogalmazott meg. Feltételezzük, hogy empirikus-történeti szinten egyes politikusok (válsághelyzetben történő) cselekvése közelebb áll a *paradigm man*-hoz, másoké a *bricoleur* ideáltípusához. Írásunk második, empirikus részében két magyar miniszterelnök, Bajnai Gordon és Orbán Viktor közpolitikai lépéseit elemezzük. Egyik célunk elhelyezni őket a *bricoleur* – *paradigm man* ideáltípusaihoz viszonyítva, a másik pedig, hogy az eszmék három szintjének megkülönböztetése révén megvizsgáljuk, miképpen kísérelték meg politikai céljaik szolgálatába állítani politikai diskurzusukat.

2. Elméleti-fogalmi keret

Eszmék és közpolitikai változás: Peter Hall

Peter Hallnak kötetünk elméleti részében idézett tanulmánya (Hall 1993) mérföldkönek tekinthető az eszmék és a közpolitikai változások kapcsolatát vizsgáló *ideational scholarship* történetében, mivel kihívást intézett a politikai cselekvők viselkedését kizárólag materiális önértékkövetéssel magyarázó megközelítések ellen (Béland and Cox 2013). Hall a közpolitikai változások három szintjét különbözteti

meg: a „beállítások” (*settings*), az eszközök (*instruments*) és a célok, azaz a közpolitikai paradigma (*policy paradigm*) megváltozását. Eszme alatt a közpolitikai paradigma – Kuhn nyomán megalkotott – fogalmát érti, azaz az eszmei változás nála egyet jelent a közpolitikai paradigmaváltás fogalmával.

De mit is jelent pontosan a közpolitikai paradigma? „A politikacsinálók az eszmék és standardok egy olyan keret- vagy értelmezési rendszerén belül dolgoznak, amelyek nemcsak a közpolitikai célokat és az elérésükre szolgáló eszközöket határozzák meg, hanem magának a problémának a mibenlétét is, amelyet meg kívánnak oldani [...] Ezt az értelmezési keretet hívom közpolitikai paradigmának”, írja Hall (1993, 279).³ Hall szerint a közpolitikai folyamat hosszú időn keresztül tartó nyugalmi korszakait egy-egy közpolitikai paradigma uralma jellemzi. Válságidőszakban, amelyek az uralkodó paradigma kudarca nyomán keletkeznek, egy domináns paradigma helyzete megrendülhet, és alternatív paradigmák jelenhetnek meg. Az egymással versengő paradigmák azonban sohasem teljesen összemérhetőek, így a köztük levő küzdelem inkább szociológiai illetve politikai, semmint tudományos jellegű, és az autoritásért való küzdelem megjelenését is magával hozza. Egy válság így nem feltétlenül vezet paradigmaváltáshoz. Ha azonban a paradigmaváltás végbemegegy, akkor az maga után vonja a közpolitikai eszközök és beállítások, azaz a kormányzati közpolitika két másik szintjének megváltozását is. A kortárs *ideational scholarship* követi Hallt abban, hogy a közpolitikai változásokban döntő szerep jut az eszmei tartalmaknak (Béland and Cox 2011).

Az *ideational turn* szerzői számos kritikát fogalmaztak meg a halli megközelítéssel (illetve, tágabban: az új institucionalizmusokkal) szemben. Alapvető problémának tartják Hall megközelítésében annak látens strukturalizmusát, a politikai cselekvés leértékelését. Colin Hay (2011) szerint az „útfüggő logika” (*path-dependent logic*), a paradigmák korlátozó szerepének túlhangsúlyozásával a strukturalisták figyelmen kívül hagyják az „úttörő logika” (*path-shaping logics*) szerepét, és ez a politikai cselekvés leértékeléséhez vezet.

Frank R. Baumgartner (2013) szerint Hall strukturalista megközelítésében az eszmék (*policy paradigm*) jelentik a független és a (köz)politikai változás a függő változót. Közpolitikai-paradigmaváltás nélkül csak az eszközök, illetve azok „beállítása” változhat, nagyobb, a közpolitikai célokat is érintő változás nem lehetséges. Egy közpolitikai közösségben (*policy community*) uralkodó gondolkodásmód (paradigma) a közpolitikai status quo fennmaradását segíti. Ilyen módon a közpolitikai változást a gradualizmus helyett az ún. „megszakított egyensúly” (*punctuated equilibrium*) jellemzi. Azaz a hosszabb, legfeljebb kiigazítás jellegű policy-változással tarkított egyensúlyi helyzetet csak ritkán – elsősorban exogén sokk hatására – szakítja meg nagyobb, lökészerű változás. Azaz: közpolitikai-paradigmaváltás idején.

3 Itt és az alábbiakban a fejezet szerzőinek fordítása.

Utóbbi bekövetkezése Baumgartner szerint attól is függ, hogy milyen mértékben diszkreditálódott a status quo (Baumgartner 2013, 240–47, 250–253).

Mark Blyth (2013) értékelése szerint Hall mintha azt sugallná, hogy a közpolitikai változás első (beállítások) és második (eszközök) szintjének kudarca a paradigmaváltás *szükséges* előfeltétele, de az *elégséges* feltételt a szociológiai és diszkurzív feltételek léte biztosítja. Blyth szerint azonban ez az érvelés félrevezető, ugyanis „...ha a paradigmák egymással összemérhetetlen tudáskészletek [...] az empirikus kudarc nem lehet elégséges kritériuma az »igazságnak«, hiszen ami az egyik számára bizonyíték, az a másiknak irreleváns” (Blyth 2013, 7). Ennek következtében az első és második szinten történő változás elégtelensége nem vezet feltétlenül a harmadik szint megváltoztatásának az igényéhez: azaz a paradigmaváltás autonóm a beállítások és eszközök szintjétől. Egyik vagy másik paradigma fölénye nem bizonyítható racionális érveléssel vagy empirikus tapasztalatokkal (vö. Kuhn 1984, 198). A közpolitikai paradigmaváltás így tehát nem közpolitikai kudarc következménye, hanem éppen ellenkezőleg: a közpolitika azért kudarcos, mert „úgy látják”, hogy kudarcot vallott (Hay 1996, 3). A konstruktivista magyarázat szerint tehát a paradigmaváltás – vagy éppen annak elmaradása – nem a tudományos, illetve az empirikus anomáliák miatt következik be, hanem szociológiai, politikai okokból, azaz végső soron a politikai cselekvés következményeként.

Eszmék, közpolitikai változás és cselekvés: Martin Carstensen

A Hall koncepciójával szemben megfogalmazott kritikák számunkra a politikai cselekvők szerepének fontossága felé mutatnak: kétoldali viszonyrendszer (*eszmék – közpolitikai változás*) helyett jelen munkában ezért egy háromoldali kapcsolatrendszerrel (*eszmék – politikai cselekvők – közpolitikai változás*) számolunk. Az elmúlt években Martin Carstensen *bricoleur*-konceptiója (Carstensen 2011) ment a legtovább a kreatív, innovatív cselekvés felértékelésében a struktúraként vagy „hálóként” felfogott eszmékkel szemben. Carstensen a halli megközelítéssel és az új institucionalizmusokkal szemben egy fontos fogalmi megkülönböztetést tesz: az, hogy az eszmék intézményekké szerveződnek, még nem jelenti azt, hogy a politikai cselekvők internalizálnák azokat. Azaz: az eszmék nem az aktorok fejében, sokkal inkább „köztük” vannak. De mit is jelent ez? Láttuk, hogy Hall megközelítésében a paradigmák egymással összemérhetetlenek, „hálók” módjára foglyul ejtik a cselekvőket, azok nem képesek egy paradigmán kívül gondolkodni. Ahhoz, hogy a cselekvő változást idézhessen elő, az egyik paradigmából át kell lépnie egy másik paradigmába – azaz paradigmaváltásra van szükség. Ezzel szemben Carstensen a kultúrára (és ezen belül a paradigmára) nem olyan „hálóként” tekint, amelybe a cselekvők belegabalyodnak, sokkal inkább olyan „szerszámosládaként” (*toolkit*),

amelyből szabadon válogathatnak eszközöket; azaz erőforrásként, amelyet a politikai cselekvők kreatívan használhatnak fel.

Carstensen, érvelésének jobb megvilágítására a *bricoleur* alakját – Lévi-Strauss nyomán – szembeállítja a mérnök figurájával: míg az utóbbi előre elkészített tervrajzokkal rendelkezik arról, amit meg akar valósítani, az előbbi nagyrészt improvizál. Míg az utóbbinál az eszközök hasznosságát meghatározza a projekt, addig az előbbi a kéznél levő heterogén eszközkészlet segítségével próbál meg *ad hoc* módon megalkotni valamit.

De ennél is megvilágítóbb erejű, amikor Carstensen a *bricoleur*t Hall *paradigm man* figurájával állítja szembe. Nézzük e két ideáltípusként felfogott figura főbb megkülönböztető vonásait (Carstensen 2011). Először is, míg a *paradigm man* top-down módon gondolkodik, azaz egy paradigmából deduktív módon vezeti le a konkrét problémákra adandó válaszokat, addig a *bricoleur* kreatív és innovatív módon cselekszik: a felmerülő problémákhoz keres választ a rendelkezésre álló gondolati erőforrásokból. Míg előbbi számára a paradigmák összemérhetetlen és inkompatibilis gondolati rendszerek, addig utóbbi pragmatikus módon, szabadon válogat belőlük, összeszedve a konkrét probléma megoldásához hasznosnak tűnő elemeket. Másodszor, míg a *paradigm man* által használt eszmék homogének, és ezt a homogenitást csak egy válság képes megbontani, addig a *bricoleur* eszméi a legtöbb esetben heterogének, inkoherensek, ilyen módon a rendelkezésére álló gondolati erőforrások, sémák elvileg végtelen számú kombinációba rendezhetőek. Harmadszor, eltérés mutatkozik az eszmék „életképességében” (*viability of ideas*). A halli *paradigm man*, noha képes mérlegelni a beállítás és az eszközök hatékonyságát, önmaga nem képes kívülről tekinteni a paradigma magját alkotó eszmékre és nem képes megváltoztatni vagy kiigazítani azokat.⁴ A *bricoleur* ezzel szemben nem foglya egyetlen paradigmának sem: stratégiailag, a politikai hasznosság szempontjából viszonyul az eszmékhez, és ennek megfelelően válogatja őket össze. Olyan eszméket használ fel, amelyek többféle logikának is megfelelnek egyszerre: azaz lehetőleg illeszkednek a pártpolitikai célokhoz, vonzóak a közvélemény és a szavazók számára, megfelelnek a nagy nemzeti intézmények, így az állami bürokrácia intézményi logikájának, továbbá a cselekvő aktor saját intézményi pozíciójának. Végül, míg Hall közpolitikai paradigma koncepciójában a közpolitikai változás *exogén* sokk következménye, addig a *bricolage* koncepciója *endogén* magyarázatot ad arra. Míg az előbbiben átfogó diszkurzív és eszmei változás csak válsághelyzetben (*critical junctures*), ugrásszerűen történhet (*policy punctuations*), addig az utóbbiban a hangsúly a létező eszmék folyamatos újraértelmezésén és a fokozatos

4 Külső sokk esetén is homályos marad, hogy miként alakul a halli politikai cselekvés és a paradigma viszonya.

változásán van. Azonban Carstensen megjegyzi, hogy *bricolage* válsághelyzetben is előfordulhat (Carstensen 2011, 161).

Kérdés, hogyan használjuk fel az empirikus elemzéshez a fent leírtakat. Carstensen utal rá, hogy érvelése egyszerre ontológiai és analitikus jellegű (Carstensen 2011, 148). Mi a tanulmány következő részében analitikus erőit szeretnénk hasznosítani, a *bricoleur* figuráját ideáltípusként szembeállítva Hall *paradigm man*-jével. Azaz: zárójelbe tesszük az elméleti dilemmát (a két megközelítés egymástól különböző előfeltevéseit, hogy vajon melyik elmélet írja le általánosságban jobban a politikai gondolkodást, cselekvést), és feltételezzük, hogy egyes politikusok válsághelyzetben való cselekvése közelebb áll a *paradigm man*, másoké a *bricoleur* ideáltípusához. Mielőtt rátérnénk empirikus esettanulmányainkra, tisztáznunk kell, pontosan milyen értelemben is használjuk az „eszmék” fogalmát.

Az eszmék három absztrakciós szintje

Mivel az eszmék fogalmát a köznyelv és a politikatudományi irodalom is sokféle értelemben használja, ezért így önmagában gyűjtőfogalomnak tekintjük, a lehető legtágabb értelemben vett szubjektív és interszjektív tudattartalmakat értve alatta. Mindenekelőtt érdemes utalnunk Schmidt kulcsfontosságú *analitikus* megkülönböztetésére eszmék és diskurzus között (Schmidt 2002, 216): annak feltételezésével, hogy a diskurzus nemcsak visszatükrözi, hanem formálja is az (interszjektív) eszméket, a közpolitikai változás dinamikus eleméhez jutunk, amely kulcsszerepet biztosít a cselekvőknek a közpolitikai változásban. Ezt a dinamikus elemet nevezhetjük diszkurzív kormányzásnak (*discursive governance* – Korkut et al. 2015).⁵

Annak érdekében, hogy a közpolitikai folyamat elemzésében felhasználhassuk az eszméket, az *ideational scholarship* szerzői nyomán (Mehta 2011; Schmidt 2010; 2014) három absztrakciós szintjüket különítjük el. Az első szint a legkonkrétabb, a harmadik a legáltalánosabb elképzeléseket foglalja magában.

Az első, legkonkrétabb szintet a közpolitikai megoldások alkotják. Ezen a szinten a megoldásra váró problémák és az elérendő célok is adottak már, tehát a beállítások és az eszközök módosításáról van szó. Ez megfelel Peter Hall (1993) sémájában a közpolitikai változás első és második rendjének (*first and second order change*).

Az eszmék második szintjét az átfogó programatikus eszmék (Schmidt 2010, 196) jelentik. Ebbe beletartoznak a halli közpolitikai paradigmák (ilyen például a keynesianizmus), a Jal Mehta által fókuszba emelt problémadefiníálás, amely „egy

⁵ „A diszkurzív kormányzás a kormányzás implicit mechanizmusaira utal, amelyek a politikai nyelv narratíváin, vezérmotívumain és stratégiai metaforáin nyugszanak; illetve a közpolitikák ezt követő keresztetése, amely ezen nyelv használatával közvetít eszméket a nyilvánosságban megjelenő politikai és társadalmi reprezentációk – a politikai hatóságok igényeinek megfelelő – befolyásolása céljából” (Korkut et al. 2015, 2).

komplex valóság megértésének egy bizonyos útja” (Mehta 2011, 27). Például a hajléktalanság egyaránt értelmezhető lakhatási és munkanélküliségi problémaként, vagy éppen az öngondoskodásra való képtelenségként. Egy-egy programatikus eszme vagy közpolitikai paradigma policyelírások, eszközök és célok széles körét hozza magával, amelyek hosszú időre meghatározzák a közpolitikai gondolkodást, a policyprioritásokat, kérdésfelvetéseket és eszközöket. Schmidt (2014, 196) szerint a paradigmaelmélet a modern európai politikai gazdaságtan két időszakára kínált plauzibilis magyarázatot. Az első a második világháború után az 1970-es évekig tartó a neokeynesiánus, a második az ezt követő neoliberális korszak (annak monetarista, illetve kínálatteremtő közgazdaságtani elméletével), ezekben az időszakokban beszélhetünk ugyanis egy viszonylag zárt gondolati rendszer egyértelmű hegemoniájáról.

A harmadik szint a legáltalánosabb eszméket, a filozofikus eszméket vagy közfilozófiákat foglalja magában. Ennek a szintnek kiemelt szerepe lehet a diszkurzív kormányzásban. A szint elemzésekor John G. A. Pococknak a politikai nyelv, Reinhart Kosellecknek a prognózis és Michael Freedennek az ideológia – részben egymást is átfedő – fogalmát fogjuk segítségül hívni.⁶

A „politikai nyelveket” John G. A. Pocock történeti programja (Szűcs 2010, 35–41) a természetes nyelvek mintájára mint szövegekben megmutatkozó, interszubjektív mintázatokat (előfeltevések, stílusjegyek, retorika, stb.) képzelel el, amelyeknek van bizonyos mértékű koherenciája és normatív ereje, azonban korántsem alkotnak olyan zárt egységeket, mint például egy paradigma. Ezek a mintázatok nem statikusak, hanem dinamikusak, bennük konvenciók és konkrét viták folyamatosan hatnak egymásra. Éppen ebből adódóan a politikai nyelvek, bár interszubjektívek, azaz túlterjednek az egyéneken, mégis van stratégiai funkciójuk is, amelyet az értelmező feltárhat, ennyiben az elemzés lehet kritikai (Szűcs 2012, 129). Másképpen megfogalmazva: a politikai nyelveket a politikusok diszkurzív stratégiák (Szabó 2003, 215–230) szolgálatába állítva használják, azaz a rendelkezésükre álló nyelvi eszközök normatív erejük folytán egyszerre korlátozzák a beszélőket, és egyszerre biztosítanak számukra eszközöket stratégiai céljaik eléréséhez.

Az eszmék legáltalánosabb szintjéhez sorolhatóak a történelem menetére vonatkozó, a jövővel kapcsolatos, azaz prognosztikus várakozások. A prognózis (Koselleck 2009) a cselekvés eszközeként alkalmazva alkalmas lehet különböző, magas absztrakciós szinten mozgó és széles körben osztott eszmék megkérdőjelezésére. A prognózis fogalma azért is különösen érdekes számunkra, mert a pénzügyi válság, ha mainstreammé nem is tette, de némileg előtérbe tolta azokat az elképzeléseket, amelyek szerint a világgazdaság szélsőségesen kiszámíthatatlan rendszer, amellyel kapcsolatban aligha lehet előrejelzéseket készíteni, mivel egy-egy váratlanul bekö-

6 Freeden koncepcióját Vivien Schmidt is alkalmazza elemzésében (Schmidt 2014).

vetkező, nagyhatású esemény képes lehet érvényteleníteni nagy esetszámú korábbi megfigyeléseket (Blyth 2011, Taleb 2012, Taleb and Martin 2012). A bizonytalanság problémája nem csak a gazdaság szféráján belül került előtérbe, a „jövő újrafelnyílása” (Hites 2009) a politikát is elérte, legyen szó akár az amerikai gazdasági és politikai rend világtörténelmi győzelmébe vetett hit megingásáról (Fukuyama, 2008. március 10.), vagy éppen – a görög válság kapcsán – az Európai Unió gazdasági mitológiáinak megkérdőjeleződéséről (Jones 2012), illetve az integráció jövőjével kapcsolatos alternatív elképzelések újbóli megjelenéséről (Koller 2012).

Az ideológiát Michael Freeden, szemben a marxi felfogással, nem a valóságot elfedő hamis tudatként, hanem a valóságot leegyszerűsítés révén áttekinthetővé tevő, tájékozódást segítő térképként fogja fel (Freeden 1996, 2003; Pap 2015, 24–29). A közfilozófiákhoz képest a freedeni ideológiafogalom még átfogóbb jellegű: „az ideológiák általános, sőt, totális politikai világnézetek” (Freeden 1996, 83). Szemben azonban egy valódi térképpel, ezen a „települések” (azaz az ideológiát alkotó fogalmak) helye állandóan változik, illetve nincsen egyetlen, a valóságot helyesen ábrázoló térkép sem. Freeden számára nem csak szigorú, zárt fogalmi rendszerek lehetnek ideológiák: az ideológia tulajdonképpen mindenütt jelen van, emiatt is kerülhet a harmadik szintre.

Az eszmék három szintjét az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat. Az eszmék három absztrakciós szintje

első szint	közpolitikai megoldások	<i>közpolitikai beállítások, eszközök</i> (halli első és második szint)
második szint	programatikus eszmék	közpolitikai paradigmák, problémadefiníciók (halli harmadik szint)
harmadik szint	filozofikus eszmék	politikai nyelvek (Pocock) prognózisok (Koselleck) ideológiák (Freeden)

Forrás: Mehta (2011) és Schmidt (2010; 2014) alapján a szerzők.

3. Empirikus-összehasonlító elemzés

Munkánk második részében Hall és Carstensen cselekvéskonceptióit mint ideáltípusokat alkalmazzuk az eszmék, a közpolitikai változás és a cselekvés közti összefüggések tanulmányozására két rövid esettanulmány segítségével, amelyek két egymást követő magyar miniszterelnök, Bajnai és Orbán válságkezelési politikáját

hasonlítták össze. Tézisünk az, hogy a Bajnai és Orbán válságkezelése közti különbségek jól megragadhatóak a *paradigm man / bricoleur* fogalom pár segítségével.

Először Bajnai, majd Orbán makrogazdasági politikáját elemezzük. A kifejtést a konkrét válságkezelő lépések, beállítások és eszközök (első absztrakciós szint) elemzésével kezdjük, majd ez után térünk rá arra a kérdésre, hogy ez mennyiben koherens és illeszkedik egy közpolitikai paradigmába (eszmék második szintje), végül arra, hogy mi az első két szint tágabb ideológiai-világnézeti környezete (harmadik szint). A különböző szinteken elhelyezkedő eszmék vizsgálata mellett megkíséreljük rekonstruálni a szintek közötti interakciókat is.

A 2008-ban kezdődő globális pénzügyi válság sajátosságát az adja, hogy – szemben a Peter Hall által vizsgált 1970-es évekbeli brit makrogazdasági politikával – ezt követően nem alakult ki új közgazdaságtani paradigma (Bod 2013a, 158; Ferran 2012, 82; Blyth 2013). Az uralkodó neoliberális paradigma tekintélye csorbát szenvedett ugyan, de hegemoniája végül is nem rendült meg, bár az újabb irodalmak szerint a paradigmán belüli, korlátozott változások megfigyelhetők (Baker and Underhill 2015). A gazdaságpolitikai fősodor egysége ugyanakkor a pénzügyi válság éveiben átmenetileg felbomlott, a különböző országok – például pénzügyi helyzetüktől, eladósodottságuk mértékétől, a kormányon levő politikai kurzustól függően – kisebb vagy nagyobb mértékben eltérő válságkezelő politikákat alkalmaztak (Bod 2013b). Élesen eltért a neokenesiánus elemeket alkalmazó Egyesült Államok és a szigorú monetáris politikához ragaszkodó Európai Unió, elsősorban Németország válságkezelő politikája. Az EU-n belül éles ellentét jött létre a szigorú német és a fellazító dél-európai felfogás között. A pénzügyi válság éveiben az EU szigorúbb gyakorlata például a maastrichti kritériumok alkalmazása terén fellazult, de a görög válságot követően fokozatosan visszaállt.

Az elemzett magyar eset egyik sajátossága a kiugróan magas államadósság és nemzetközi pénzügyi kitettség. Ezek a tényezők erősen korlátozták a kormányok gazdaságpolitikai mozgásterét. Továbbá, az európai országok többségével szemben a magyar kormányok az államcsőd elkerülése érdekében 2008 végén elindított IMF-mentőcsomag miatt szűkebb mozgástérrel rendelkeztek a válságkezelés konvencionális eszköztárát illetően, átmenetileg sem alkalmazhatták a költségvetési élénkítés és a monetáris lazítás eszközeit (Bod 2013b).

Bajnai Gordon válságkezelő politikája és annak eszmei kontextusa

Első szint: Közpolitikai megoldások. A 2009. április 14-én megválasztott kisebbségi szocialista kormányt vezető Bajnai Gordon a pénzügyi válságkezelés feladatát tűzte ki fő prioritásnak kormánya elé az egy év múlva esedékes következő parlamenti választásokig terjedő időszakra. Bajnai április végén a februári Gyurcsány-csomag-

hoz képest robusztus, a piacokat is meggyőző – a 2009-2010-es két költségvetési évre több mint 1000 milliárd forintos – megszorító csomagot jelentett be, amit az SZDSZ és az MDF is támogatott. A csomag a költségvetési kiadáscsökkentő és bevételnövelő eszköztár konvencionális elemeiből épült fel, így az adóemelések, nyugdíjak és közalkalmazotti bérek, továbbá a szociális juttatások csökkentése jellemezték (lásd az 2. táblázatot). Ezzel hosszú évek óta megszokott juttatások szűntek meg.

A pénzpiac kedvezően fogadta a Bajnai-csomagot, az országhoz tartozó mutatóként funkcionáló CDS (*Credit Default Swap*) felár a márciusi 600 pontról június végére 350 pontra csökkent, és júliusban már sikeres volt az állampapír-kibocsátás. A Bajnai-kormánynak az előző kormány által kötött IMF hitelkeret-megállapodás és a kiadáscsökkentő csomag segítségével egy év alatt sikerült stabilizálnia a költségvetés pillanatnyi helyzetét, politikai támogatást azonban nem sikerült szereznie. Az ellenzék legnagyobb pártja, a Fidesz, kezdettől fogva élesen kritizálta a csomag bevezetését, és előrehozott választásokat követelt. A Bajnai kormány népszerűtlenségét az állampolgárok körében a megszorító csomag bevezetése tovább fokozta, a megkérdezettek többsége – a közvélemény-kutatások szerint – előrehozott választást látott volna szívesebben. Összességében a Bajnai-kormány válságkezelő politikája szűk fiskális értelemben véve sikeres volt, miközben – alacsony támogatottságuk miatt – a kormány és az őt támogató pártok újraválasztási esélye nem javult.

2. táblázat. A Bajnai-kormány fontosabb válságkezelő intézkedései

- áfa 20%-ról 25%-ra emelése
- társasági adókulcs emelése és egyéb adóemelések
- ingatlanadó bevezetése (progresszív adókulccsal) - közsféra béreinek befagyasztása
- 13. havi bér eltörlése a közszférában
- 13. havi nyugdíj eltörlése
- munkanélküli segély csökkentése
- szociális kiadások csökkentése, pl. a rokkantnyugdíjak lefaragása, a gyermekgondozási díj időtartamának maximálása
- lakástámogatások felfüggesztése
- nyugdíjrendszer reformja: a nyugdíjmelés rendszerének átalakítása, a nyugdíjkorhatár 62-ről 65-re emelése

Forrás: A teljes Bajnai-csomag pontról pontra (2009. április 21.), továbbá saját gyűjtés

Második szint: Programatikus eszmék. A Bajnai-kormány által alkalmazott eszközök – adóemelés, új adók bevezetése, szociális juttatások és nyugdíjak csökkentése, bérbefagyasztás – jól beleilleszkedtek az uralkodó neoliberális válságkezelő paradigmába, és az ennek megfelelő *best practice*-t a magyar kormány számára előíró IMF elvárásaiba. Noha a válság idején a legtöbb európai ország az EU-n belül is anticiklikus politikát folytatott, és a gazdasági recesszióra való tekintettel az EU is elnézte a költségvetési deficit átmeneti megnövekedését, az államcsődöt az IMF-mentőcsomag segítségével elkerülő Magyarország számára ezt a hitelszerződésben előírtak nem tették lehetővé.⁷ Bajnai nem próbált kitörni a pénzügyi válság tűzoltási szakasza, az EU-s elvárások és az IMF által kijelölt kényszerpályáról. Annak végrehajtása megfelelt technokrata identitásának és az általa szakértő kormányként beharangozott kabinet missziójának.

Míg válságidőszakokban gyakran csökken a halli paradigmaelmélet magyarázóereje, mivel a válságkezelés során a politikusok gyakrabban kényszerülnek kísérletezésre (Schmidt 2014, 197), a magyar kontextus és – kisebb részben – Bajnai szerepfelfogása miatt egyértelműen közelebb volt a *paradigm man* ideáltípusához, mint a *bricoleur*éhez. Számára természetes volt az uralkodó közgazdaságtan paradigmája által kínált gazdaságpolitikai eszközöknek, a IMF, EKB, EU által megkövetelt gyógymódnak az alkalmazása. Bajnai ugyanis a válságot tisztán pénzügyi válságnak és *exogén* jelenségnek tekintette. Úgy tekintett rá, mint egy külső sokkra, amelyhez alkalmazkodni kell, s amelyet olyan rendkívüli kormányzati intézkedésekkel lehet kezelni, mint az IMF-hitelfelvétel és a költségvetési megszorítócsomag. Bajnai célja a költségvetés stabilitásának és az államháztartás finanszírozásának megteremtése, a „normál” költségvetési deficitszintnek és a finanszírozhatóságnak az átmeneti megszorító intézkedésekkel történő helyreállítása volt, azaz a korábban fennálló kormányzás és közpolitika feltételeinek mint normálállapotnak a visszaállítása.

Összefoglalva az eddigieket, Bajnai makrogazdasági politikáját közvetlenül a külső körülmények és a konvencionális válságkezelő gazdaságpolitikai paradigma alakították. Az eszmék első és második szintje között szoros kapcsolatot látunk Bajnai válságkezelő politikájában, a válságkezelő intézkedések a neoliberális gazdaságpolitika paradigmájából jól levezethetőek. Bajnai tehát tekinthető ortodox válságkezelőnek, azaz intézkedései között felfedezhető bizonyos mértékű koherencia, illetve a gazdaságpolitikai autoritásokhoz való viszonya alapvetően mintakövető.⁸ Alább azt kíséreljük meg bemutatni, hogy az eszmék harmadik, legáltalánosabb szintje jóval kevésbé játszik hangsúlyos szerepet Bajnainál, noha nem hiányzik teljesen.

⁷ Hasonlóan az IMF-hitellel megmentett Izland, majd később Írország és Görögország esetében.

⁸ Az „ortodox” kifejezésnek értelmezésünkben egyszerre van intellektuális és szociológiai dimenziója, azaz egyesíti magában azt, amit David Dequech „ortodoxnak” és „mainstreamnek” nevez a közgazdasági elméletek vonatkozásában (Dequech 2007; 2012).

Harmadik szint: Filozofikus eszmék. A Bajnai Gordon-féle válságdiskurzus elsődleges címzettjei a hazai és nemzetközi gazdasági szereplők voltak, nem a választópolgárok. Bajnai több interjújában is kijelenti: tisztában van vele, hogy kormánya nem lesz népszerű,⁹ és jelzi, hogy a következő választásokon sem kíván indulni.¹⁰ Miniszterelnöki bemutatkozó beszédében lemond a meggyőzés retorikai eszközeiről, kijelentve, hogy „[n]em akarok a szavakkal játszani, nem szónoknak készülök, hanem válságkezelőnek” (Országgyűlési Napló, 2009. április 14.) Hivatali ideje végén arról beszél, hogy a „nemzetközi gazdasági és politikai közvélemény” tagjai „elismerik” kormánya tevékenységét, míg a lakosság legfeljebb „megérti és elfogadja” azt (Népszava, 2010. május 6.). Belső helyett tehát elsődleges cél a (külföldi) gazdasági szereplők, az ország hitelezői előtt megteremteni a kormány hitelességét.¹¹ Alább a politikai nyelv, a prognózis és az ideológia fogalmait felhasználva elemezzük az eszmék legáltalánosabb szintjét Bajnai esetében.

Bajnai nyilvános megszólalásait a technokrata fogalomhasználat, az apolitikusság, és a a politika diskurzus kognitív funkciójának (Schmidt 2002; 2014) dominanciája jellemzi. Szűcs Zoltán Gábor (2012, 147) fogalmával élve, Bajnai válságdiskurzusában a „szociologizáló” politikai nyelvet alkalmazza (Szűcs 2012, 147; Illés 2016). Ez alkalmasabb volt a piacok és a befektetők, mint a választók felé való kommunikációra. Ebben a nyelvben „a jó politika a társadalomtudományok tanulságainak alkalmazását jelenti [...] A jó kormányzás mindenekelőtt szakmai hozzáértést követel” (Szűcs 2006, 99). Bajnai beszédeiből kiviláglik, hogy a válságkezelést szakmai feladatnak tartotta, amelyet a gazdasághoz értő embereknek kell végezniük. Ez a kritérium többször visszatér, például akkor, amikor új minisztereknek kiválasztásáról beszél (lásd Országgyűlési Napló, 2009. április 14.), emellett őt is erőteljes technokrata önkép jellemzi.¹² Ennek része a politikától való idegenkedés visszatérő motívuma,¹³ illetve a politikai ambíciók hiányának hangsúlyozása: „A válságkezelő kormánynak nincs politikai ambíciója, csak szakmai. [...] Nem politizálni akarok, hanem dolgozni” – jelentette ki miniszterelnök-jelölti felszólalásában (Országgyűlési Napló, 2009. április 14). A politika beszédeiben leginkább

9 „Elég bolondnak kellett volna lennem, ha azt gondolom, népszerű feladatot vállalom. Aki népszerűségért csinálja, az ne legyen válságkezelő!” (*Mozgó Világ*, 2010. február 1.; vö. *Népszabadság*, 2009. április 16.)

10 Bajnai kormánya tagjaival is aláírat egy nyilatkozatot, hogy egyetlen párt színeiben sem indulnak a következő választásokon.

11 Peter Mair (2009) ellentétet lát az állampolgári preferenciákra és igényekre „reszponzív”, és a külső autoritások elvárásainak megfelelni törekvő „felelős” kormányzati politika között. Bajnai vállaltan az utóbbiak igényeinek próbált megfelelni.

12 Egy példa: a *Die Zeit*nak adott egy későbbi interjújában elfogadja azt az értelmezési keretet, hogy ő technokrata, Orbán pedig populista (*Zeit Online*, 2013, Február 28.).

13 Egy interjújában úgy fogalmaz: „a politika nincs jó hatással az emberre, hosszú távon torzítja a lelkét”. Ugyanitt egy szemléletes metaforát is megfogalmaz: úgy érzi magát a politikában, mint a „vérzékenységekben szenvedő a borotvagyárban” (*Népszabadság*, 2009. április 16.).

pártpolitikaként jelenik meg, amely káros az országra nézve, mivel lehetetlenné teszi a „strukturális átalakításokat”.

Bár az apolitikusság hitvallásként is megjelenik Bajnainál („a jó kormányzás apolitikus” – Országgyűlési Napló, 2010. február 22.), a világnézeti küzdelem félretételét elsődlegesen a gyors cselekvés szükségességével indokolja. A használt politikai nyelv sajátosságaiából adódóan Bajnai válságnarratíváját elsősorban a már említett kognitív érvek uralják.

Fontos része Bajnai világnézetének az alapvetően kiszámíthatóságot és stabilitást ígérő prognóza. Miniszterként, 2008 októberének elején még arról beszél, hogy a nemzetközi pénzügyi válság elsődleges hatásai minden bizonnyal elkerülik Magyarországot (Országgyűlési Napló, 2008. október 6.). Prognóza azonban tévesnek bizonyul, amit visszatérően számon is kérnek rajta politikai ellenfelei. Ezekre a vádakra válaszul többször is felhossa a válság megjósolhatatlanságát, mint mentséget, hivatkozva arra, hogy nyugati jegybanki vezetők sem látták előre a probléma mértékét (*Origo*, 2009. február 13.; *Mozgó Világ*, 2008. december 2.). Mindezek ellenére azonban Bajnait egyfajta episztemológiai optimizmus jellemzi, a pénzügyi válság által megnövelt bizonytalanság nála nem válik történeti cezúrává: „[m]a nem a kapitalizmus általános válságát, hanem egy, a kapitalizmusra jellemző válságot élünk át” – írja miniszterelnöksége vége felé közeledve, „A józan ész politikája” című publicisztikájában (*Népszabadság*, 2010. február 18.). A 2008. őszi elbizonytalanodás ellenére Bajnai számára továbbra is vannak gazdasági autoritások, azaz „olyan külső, nemzetközi szereplők, amelyek szakértelme [...] megkérdőjelezhetetlen [...] Ilyen a Nemzetközi Valutaalap, ilyen az Európai Bizottság” (azaz a magyar mentőcsomag biztosítói) (Országgyűlési Napló, 2009. december 14.). Az ő tekintélyük, kormánya általuk való elismerése hivatott legitimitást kölcsönözni kormánya válságkezelő programjának. Ezzel összhangban elutasítja a kapitalizmus jelenlegi formáját megreformálni akaró etatista elképzeléseket, sőt, egyenesen veszélyesnek tartja azokat.

Bajnai világgépének harmadik jellemzője ideológiaellenessége – saját magát ideológiamentes emberként jellemzi.¹⁴ Fentebb láthattuk, hogy önképe szerint technokrata. Megnyilatkozásaiban a technokrácia a populizmus vagy általában az ideológia ellentétéként jelenik meg. A miniszterelnökké választása utáni napokban a Népszabadságnak adott interjújában úgy fogalmaz: „a válságnak nincs ideológiája, nem bal- vagy jobboldali. Amit kell, ideológiától függetlenül kell megcsinálni.”(-

14 „Nem tartom magam túlzottan ideologikus gondolkodású, doktriner embernek. Az üzleti életben eltöltött tizenhat év során megtanultam, hogy mindig az adott helyzetre kell a legjobb megoldást megtalálni.” (*Mozgó Világ*, 2010. február 1.)

Népszabadság, 2009. április 16.)¹⁵ Az ideológiamentesség értelme alighanem az, hogy a válságkezelés első időszakában nincs értelme a világnézeti küzdelemnek, mivel nincs tényleges mozgástér a válságkezelésben. Úgy véljük, hogy Bajnainál a elsősorban a paradigmaticus makrogazdasági politika *mezoszintje* tölti be az általánosabb eszmék helyét.

Ugyanakkor beszédeiben találhatóak ideológiai fragmentumok, például a már említett mérséklet és a konszenzus felértékelése; ehhez kapcsolódóan pedig a „szélsőjobb” veszély hangsúlyozása;¹⁶ az Európa- és Nyugat-barátság, illetve a szolidaritás baloldali értékének hangsúlyozása (*Népszabadság*, 2009. július 3.). Egy interjúban, ahol saját ideológiaellenességét taglalja, végül mégiscsak hajlandó valamiféle baloldali liberális önmeghatározásra, „liberális-szociáldemokrata vagy szociálliberális” értékelköteleződéseiről beszélve (*Mozgó Világ*, 2010. február 1.). Ez azonban csak színezi alapvetően technokrata beállítottságát.¹⁷

Orbán Viktor válságkezelő politikája és annak eszmei kontextusa

Első szint: Közpolitikai megoldások. 2010 áprilisában a Fidesz vezette ellenzéki pártszövetség a szavazatok abszolút többségével (53%) nyerte a választásokat és kétharmados többséget szerzett a parlamentben. A május 29-én megalakult második Orbán-kormány pénzügyileg stabilizált helyzetet és stagnáló gazdaságot (minimális gazdasági növekedés, ugyanakkor csökkenő egy főre jutó reáljövedelem) örökölt. Az államcsőd közvetlen veszélye már elmúlt, de még további hosszú távú pénzügyi egyensúlyjavító lépésekre volt szükség. A tőkebeáramlás zuhant, a beruházások 2007 óta csökkentek, és a Bajnai-kormány még nem tudta beindítani a gazdasági növekedést. A piacok a Bajnai-kormány által megkezdett politika folytatását várták, és a legtöbb szereplő a 2009-es visszaesés után a remélt nemzetközi fellendüléstől várta a gazdasági növekedés beindulását.

Az Orbán-kormány azonban nem folytatta a Bajnai által elkezdett konvencionális eszközökkel történő válságkezelést: visszavonta az ingatlanadó bevezetésének tervét, és az elsődlegesen a lakosságot érintő megszorításokkal szemben radikális politikai alternatívát keresett. Orbán kormányfő 2010 nyarán először a költségvetési

15 Hasonlóképpen nyilatkozott két nappal korábban a parlamentben: „...a világnézeti küzdelmet is meghagyom a politikusoknak, a válságnak ugyanis nincs világnézete, ahogy a forintnak sincs pártállása.” (Országgyűlési Napló, 2009. április 14.)

16 Lásd például: *Haza és Haladás blog*, 2012. december 2.; *Der Standard*, 2009. Máj 26.; illetve a már idézett miniszterelnöki búcsúbeszédét.

17 Bajnai ezeket az ideológiai fragmentumokat próbálja meg összegyűjteni valamiféle ideológiává későbbi, 2012-es visszatérése után, amikor a „Haza és haladás, szolidaritás és Európa” szlogennel tér vissza a politikai életbe, kiegészítve ezeket a jogállamiság visszaállításának igényével (*Haza és Haladás blog*, 2012. október 23.)

deficitcél átmeneti enyhítését kérte Brüsszeltől, majd ennek elutasítása¹⁸ után belekezdett a hírhedté vált ún. *unortodox* (közgazdasági szakkifejezéssel élve: heterodox) válságkezelésbe. A kormány válságkezelési politikája valójában konvencionális eszközök és heterodox¹⁹ lépések kombinációjából állt²⁰ (lásd a 3. táblázatot). Ez a korábbi adónövelésre és az infláció felpörgetésére építő hazai egyensúlyteremtő politikákkal szemben olyan innovatív eszközökkel élt, amelyek hatásai nem voltak ismertek a döntéshozók számára (Bod 2013a).

Második szint: Programatikus eszmék. Orbán válságkezelésének egyik sajátossága, hogy nem pusztán a gazdaságpolitika szintjén alkalmazott szokatlan vagy/és heterodox lépéseket, de az uralkodó közgazdaságtani paradigmát is megkérdőjelezte – noha az elsőből korántsem következik a második (Bod 2013a, 157; Bod 2013b). Orbán válságkezelésének másik sajátossága ugyanakkor az, hogy a programatikus eszmék szintjén nem alkot koherens rendszert, nem vezethető le az egyik ismert közpolitikai paradigmából sem, miközben fókuszában a kormányzat politikai mozgásterének a megteremtése áll. Míg a kormánypolitikusok és a kormányhoz közel álló közgazdászok koherenciát látnak az orbáni gazdaságpolitikában (Matolcsy 2015; Piasecki 2015), mások annak inkohereciájára hívták fel a figyelmet (például Gati, 2014. augusztus 7.; *Vasárnapi hírek*, 2016. március 5.). A kormány makrogazdasági politikájában egyszerre van jelen egy, a szociális juttatásokat csökkentő, *workfare state*-et építő, ugyanakkor az szja-t és a társasági adót csökkentő, kínálatteremtő jellegű neoliberális gazdaság- és társadalompolitika, egy neokonzervatív családpolitika (Szikra 2014) és egy közmunkaprogramot indító, olcsóbb hiteket teremtő, és a kormánytól való jegybanki függetlenséget gyengítő neokeynesianus politika. Mindezt egy, a kötelező magánnyugdíjpénztárakat és a takarékszövetkezeteket, a közművállalatokat államosító, az állami tulajdont a versenyszférában általában is növelő etatista politika egészíti ki. Az ágazati különadók és a gazdasági vezetők jövedelmét utólag progresszív büntetőadóval sújtó intézkedéseknek egyszerre van erősen populista ízük és egalitárius etatista jellegük, miközben a külföldi tulajdonú bankok részarányának a csökkentését célul tűző in-

18 A görög válság idején Brüsszel már nem engedett a 3%-os hiánycél követelményéből.

19 „Heterodoxia: e ritkán definiált kifejezés alatt a közgazdasági elméletben rendszerint a korszak elfogadott, meghatározó, fősodort alkotó irányzatán túli egyéb szakmai irányokat értik. A gazdaságpolitikai szövegekörnyezetben pedig a szokásosan alkalmazottól eltérő, esetleg ellentmondásos intézkedésekből álló, vagy koherens logikai rendszer nélküli gyakorlatra utal”, írja Bod Péter Ákos (2013b, 92). Dequech rámutat, hogy a heterodoxia használható mind intellektuális, mind szociológiai értelemben, azaz egy uralkodó, belsőleg konzisztens gondolati rendszertől való eltérésként, illetve az autoritások által elfogadott (belsőleg nem feltétlenül konzisztens) gyakorlatoktól való eltérésként (Dequech 2007; 2012). Az ortodoxiához hasonlóan a heterodoxia esetében is ötvözzük e két jelentést, egyszerre hangsúlyozva az orbáni válságkezelés elemeinek inkonzisztenciáját, illetve a gazdaságpolitikai autoritások elvárásaival való szembemenését.

20 Vö. Varga Mihály tárcavezető szerint a kormány – a további recesszió és a társadalmi feszültség elkerülését célzó merész kezdeményezéssel – hagyományos és innovatív intézkedések elegyét alkalmazta gazdaságpolitikájában (Varga, 2014. január 27.).

3. táblázat. Az Orbán kormány fontosabb ortodox és heterodox államháztartási egyensúlyjavító intézkedései 2010 és 2014 között

ortodox lépések	heterodox lépések
<p>(1) nem vonta vissza a Bajnai kabinet intézkedéseinek a nagyobb részét, így az áfaemelést, a 13. havi nyugdíjak megszüntetését, a 13. havi bérek eltörlését a közszférában, nyugdíjkorhatár emelését, szociális kiadások lefaragását (pl. rokkantnyugdíjak csökkentése), munkanélküli segély csökkentését, stb.</p> <p>(2) újonnan bevezetett intézkedések:</p> <ul style="list-style-type: none"> – áfakulcs 25%-ról 27%-ra emelése; – munkanélküli segélyezés és a szociális kiadások további lefaragása; – kamatadó; – különadók: népegészségügyi termékadó („chipsadó”), pornográfia különadója, továbbá a dohányárakra és szeszesitalokra kivetett jövedéki adó emelése; – 6% egészségügyi hozzájárulás (EHO) bevezetése a betéti kamatok után; – munkavállalói járulékok emelése; – egyszerűsített vállalkozói adó (EVA) 30%-ról 37%-ra történő emelése; – strukturális intézkedések, mint a köz- és felsőoktatás és az egészségügy finanszírozásának visszavágása. 	<ul style="list-style-type: none"> – pénzügyi szektorra kivetett különadók: bankadó, tranzakciós illeték, biztosítási adó; – ágazati különadók, így energetikai adó, közműadó, távközlési adó, reklámadó, és a kiskereskedelemre kivetett adó; SZJA-csökkentés 16%-ra; – egykulcsos SZJA bevezetése; – társasági adó 19%-ra való csökkenése (500 millió Ft adóalapig 10 százalék);* – kétmillió Ft feletti állami vezetői juttatások 98%-os személyi jövedelem adója; – kötelező magánnyugdíjpénztárak államosítása; – rezsicsökkentés; – devizaadósok mentőcsomagjai; – közműcégek állami visszavásárlása; – állami részesedés vásárlása a bankszektorban; – közmunkaprogramok kiterjesztése, <i>workfare state</i> ; – kezdeményezések az MNB függetlenségének megnyirbálása 2010-ben;** – jegybanki alapkamat radikális csökkentése 2013-tól;*** – MNB növekedési hitelprogramja a kkv-szektor számára.

Forrás: saját gyűjtés.

* Mivel nem közvetlen egyensúlyjavító, hanem növekedésjavító lépés, a súlyos államháztartási egyensúlyhiány idején heterodox lépésnek tekintjük.

** Ennek közvetlen kiváltó oka, hogy Simor András, az MNB korábban kinevezett elnöke és a Monetáris Tanács nem támogatta a kormány gazdaságpolitikai lépéseit, így például a kormány kérése ellenére az MNB magasan tartotta a jegybanki alapkamatot.

*** Olcsóbbá tette az államadósság finanszírozását.

tézkedések (pl. bankadók) nacionalista jellegűek. Egyfelől, Orbán élesen kritizálja a piac önszabályozó képességébe vetett neoliberális hitet, bírálja az állam szabályozó szerepének feladását – ennyiben érvelése közel áll a pénzügyi válság nyomán megfogalmazódó neokeynesiánus elképzelésekhez. Orbán maga is erősíti ezt a párhuzamot, amikor a 2013-as tusnádfürdői beszédében a New Deal közmunkaprogramjára utalva igazolja a hazai közmunkaprogramot, mint egyfajta – a mi szavainkkal – a „szegény ország New Deal-jét” (*Miniszterelnök.hu*, 2013. július 27.). Másfelől, láthattuk azt is, hogy ezen neokeynesiánus hasonlóságok mellett vannak a neoliberális makrogazdasági paradigmához közel álló elemek is az orbáni intézkedések között. Ilyen például a fiskális szigor, amely – ahogy Orbán Viktor utal is rá az előbb idézett beszédben – külső kényszer hatására vált a kormányzati politika elemévé. Az Unióban 2010 nyarától – a válságkezelés átmeneti neokeynesiánus szakasza után – újra a megszorítás (*austerity*) lett a kulcsszó, a 2010 tavaszán kirobbanó görög válság pedig méginkább megerősítette ezt az irányvonalat (Bod 2013a, 146–147). Ugyanakkor például az adócsökkentés (a társasági adó csökkentése és a lineáris szja bevezetése) önként vállalt heterodox intézkedés volt, amely inkább a *supply-side economics* elképzeléseihez, és ezáltal a tágabb értelemben vett neoliberális paradigmához áll közelebb.

Összegezve: a második szinten nem jön létre a második Orbán-kormány intézkedéseinek koherenciája. Azt állítjuk, hogy a válságkezelő Orbán a *paradigm man* halli fogalma helyett így inkább a *bricoleur* carstenseni fogalmával ragadható meg. Az orbáni válságkezelés jellemzői a következők: (1) a válságkezelő lépések egyik ismert közpolitikai paradigmából sem vezethetők le, hanem különféle paradigmák tetszés szerint kiválogatott elemei; (2) a válságkezelés pragmatikus, improvizatív (*ad hoc*) lépések sorozataként alakul ki,²¹ amely lépések az elsődleges kormányzati szándékok kiváltotta reakciók semlegesítésére irányuló törekvések eredményeként – azaz a *kihívás-válasz* logika alapján – jönnek létre. Az eszközök radikalizálódása is többnyire *ad hoc* módon, és kevésbé egy előre megtervezett mérnöki terv részeként kerül alkalmazásra. Láthattuk például, hogy a költségvetési hiány és az államadósság elleni harc közvetlenül nem a nemzeti szuverenitás visszaszerzéséért folytatott fideszes „szabadságharc” politikai-ideológiai alaptéziséből következő lépés volt, hanem az államháztartási hiány „elengedésének” és a fiskális élénkítésnek Orbán által 2010 nyarán megfogalmazott tervének brüsszeli bizottsági elutasítására adott (viszont)válasz lépésekből bontakozott ki, csakúgy, mint a szektorális különadók bevezetése. Hamarosan látni fogjuk azonban, hogy a konkrét kihívásokra adott válaszokat a későbbiekben ideológiai visszacsatolás követte. Ehhez hasonlóan, a brüsszeli bizottsági elutasításra adott válaszlépésekből vált *ad hoc*

21 Bod (2013a, 149) szerint a kormány „fordulatokkal teli, erősen improvizatív döntéshozatali eljárásokat követett”.

módon a *kötelező magánnyugdíj-pénztári* befizetések visszatartása, majd a pénztárak államosítása mozgástérnövelő intézkedéssé (vö. Bod 2013a, 147).

Harmadik szint: Filozofikus eszmék. Orbán heterodox pénzügyi válságkezelését, alkotmányreformját és autoriter irányú hatalompolitikai újításait nem pusztán az egyidejűség köti össze. Mindezek beleilleszkednek egy olyan, bizonyos szempontból koherens válság- és világtértelemezésbe (vö. Illés 2016), politikai és társadalomképbe, kormányzati filozófiába, amelynek kiformalódása a 2002-es választási vereséget követően kitapintható Orbán politikai beszédeiben. Az Orbán válságnarratívájából kibontakozó világtérkép és politikai gondolkodás élesen eltér a hazai és európai politikusok konvencionális világtérképétől, beleértve a hagyományos európai konzervatív és kereszténydemokrata politikát is.

Elsőként érdemes megvizsgálunk, hogyan viszonyulnak a különböző általánosságai szinten lévő eszmék (azaz az első, második és harmadik szint) egymáshoz Orbán Viktor esetében. A korábbiakban láthattuk, hogy a makrogazdasági politika terén az első szintű elképzelések (*policyeszmék*) a második szinten nem állnak össze egységes paradigmává: úgy tűnik tiszta *bricolage*-zal van dolgunk. Ezen a ponton válhat érdekessé számunkra az eszmék harmadik, leginkább általános szintje. Gyakran visszatérő toposz ugyanis a magyar tudományos- és közbeszédben, hogy az orbáni politika – paradox módon – egyszerre pragmatikus és ideologikus. Egy, a második Orbán-kormány kormányzását elemző könyv szerzője így ír: „Érdekes megfigyelni, hogy egy olyan hihetetlenül pragmatikus kormányzás, mint amilyen Orbán Viktoré, mennyire vágyik elméleti, ideológiai alapokra” (Sárközy 2014, 362). De ugyanígy előkerül ez a két elem egy politikai elemző megnyilatkozásaiban is. Egyfelől a pragmatikus flexibilitás: „Orbán titka éppen az, hogy – ha már más nem képes rá – ő le tudja váltani saját magát is. 25 éves pályafutásában nem az az állandó, amit gondol, hanem az, ahogyan annak megvalósulásáért tesz, amit éppen gondol. A politikai teljesítmény és a hozzáállás állandó – a tartalom a legváltozékonyabb.” (Török Gábor, *Heti Válasz*, 2014. október 16.) Másfelől pedig az ideologikusság, az általánosításra való igény: „Szerintem kezdetben ez [ti. a liberális – illiberális szembeállítás] nem volt más, mint jól hangzó gondolat kíséret. [...] Tusványoson csupán jó ötletnek látszott erről beszélni, de azóta ebből – mint Orbánnál szinte mindenből – elmélet lett.” (Török Gábor, *Heti Válasz*, 2015. február 5. – A kiemelés tőlünk.). Ezek a megjegyzések azt jelzik, hogy bár Orbán kormányzása egyes közpolitikai ötleteiből és lépéseiből (tehát az első szint elemeiből) a második szinten nem próbál koherens egészlet létrehozni, mindazonáltal egy általánosabb, ideológiai síkon (a mi harmadik szintünkön) kíséretet tesz valamiféle koherencia és konzisztencia megteremtésére.

Szűcs Zoltán Gábor több írásában is amellet érvelt, hogy Orbán és a Fidesz 1998-ban „újkonzervatív forradalmat” hajtott végre, egy új politikai nyelvet vezet-

ve be a magyar politikába, amely a kilencvenes években domináns, később Bajnai által is használt szociologizáló nyelvet volt hivatott felváltani (Szűcs 2006). A Fidesz és legfőképpen Orbán Viktor ezt a nyelvet használta 2010 után is (Szűcs 2012). Számunkra itt elsősorban az az érdekes, hogyan és mennyiben segítette ez a politikai nyelv a gazdasági válsághelyzet értelmezését, az egyes lépések magyarázatát és legitimálását.²² Az újkonzervatív nyelvezetnek az első, számunkra fontos sajátossága az, hogy közel áll a köznapi nyelvhasználathoz, tehát – szemben a szociologizáló nyelvhasználattal – nem technikai jellegű, viszont erősen metaforizált. Az evokatív kifejezéseknek, metaforáknak – ahogy Vivien Schmidt kiemeli (2002, 215) – fontos szerepe lehet a policydiskurzusban, a szakpolitikai kérdések komplexitásának csökkentésében, a problémák választópolgárok számára való érthetővé tételében.²³ Orbán egész válságnarratívájának központi metaforája a válságkezelés „harcként” való jellemzése,²⁴ amelyhez egy sor további, ezt kiegészítő metafora és kép kapcsolódik (például „öreg katona”, „lőporfüst”).²⁵ A piac önszabályozásának neoliberais gondolatát pedig csirkeórlba szabadult róka önszabályozásának képével tette gúny tárgyává (*Miniszerelnök.hu*, 2009. július 18.). A neokonzervatív nyelv második jellemzője erőteljes morális töltete, a kognitív érvekkel szemben a normatív érvek túlsúlya (vö. Schmidt 2014). Míg Bajnai narratíváját, mint láthattuk, elsősorban a kognitív érvek uralják, addig Orbánéban a normatív érveknek van nagyobb súlya: az államadósság 2002 és 2010 közötti növekedése kapcsán visszatérően bűnokről, nem hibákról beszél.²⁶ Pozitív mérceként pedig az emberek igazságérzetét hozza fel.²⁷ A neokonzervatív nyelv harmadik sajátossága, hogy a kollektív emlékezet kiemelkedő eseményeit (*collective memories* – Schmidt 2014) is mozgósítja a válság és a válságkezelés jellegének érthetőbbé tételéhez.²⁸ Orbán számára a magyar forradalmakról való megemlékezések a közösség mélyebb értékeihez (a függetlenséghez és a szabadsághoz) való apellálásról szólnak.

Az orbáni eszmék harmadik szintjének másik fontos vonása az a prognózis, amiben a jövő kiszámíthatatlanságát, nyitottságát hangsúlyozza. Tusnádfürdői beszédeiben Orbán már 2007-től kezdődően igyekezett a magyarországi politikai

22 Az újkonzervatív nyelv általános sajátosságainak ismertetésekor Szűcs (2006; 2012) idézett munkáira támaszkodunk.

23 Schmidt (2002, 215) legjobb példája talán Tony Blair azon kijelentése, hogy a jólét „Nem függő-ág, hanem ugrószőnye.” („*Not a hammock but a trampoline.*”)

24 A pénzügyi-gazdasági válsággal kezdődő új korszakban való érvényesülés lehetőségét a harchoz köti 2011-es tusnádfürdői beszédében.

25 Orbán saját magát „öreg katonaként” jellemzi, aki „nem először szagol lőporfüstöt” (*Origo*, 2012. január 6.), az államadósságról pedig kijelenti: „egy nemzetet kétféleképpen lehet leigázni: karddal és adóssággal” (*Miniszerelnök.hu*, 2011. március 15.) – vö. Országgyűlési Napló, 2011. június 27..

26 Lásd például: Országgyűlési Napló, 2010. november 15., 2010. július 22.

27 „olyan országgá alakítjuk a hazánkat, ahol nem fordulhat elő többé, hogy a szabályok ellenkezzenek az emberek alapvető igazságérzetével.” (Országgyűlési Napló, 2010. november 15.)

28 Lásd különösen: *Miniszerelnök.hu*, 2011. március 15.

átalakulásoknak valamiféle tágabb ideológiai horizontot adni. A nemzetközi pénzügyi válsággal és az eurózóna rá következő válságával Orbán megtalálta azt az eseményt, amelyre felfűzhetette a magyarországi események értékelését, és amelyet tágan értelmezve egy, a gazdaság keretein jóval túlmutató válságnarratívát dolgozott ki. Ebben kulcsszerepet kap a bizonytalanság mint az új lépések legitimálásának eszköze. Az aktuális helyzetet – a gazdaságpolitikán túlmutatóan – úgy jellemzi, hogy lehetetlen a jövőt előre jelezni, azaz „bármí megtörténhet” (*Mandiner.hu*, 2014. július 28.). Ily módon az egyedüli, prognosztikus erővel bíró kijelentések – a kosellecki tipológia szerint – a kvázi-történelemfelettinek gondolt igazságok lesznek beszédeiben – például az olyan jellegűek, hogy függetlenség és szabadság csak harc árán szerezhető (Országgyűlési Napló, 2011. április 4.). A neokonzervatív nyelvezet bővelkedik ilyen fordulatokban.

Ha a jövő teljességgel bizonytalan, a tervezéssel szemben felértékelődik az improvizáció, a jelenhez képest magasabbrendű jövőt tételező *policy*hoz képest az állandó, meghosszabbított jelenben mozgó *politicking* (Palonen 2003) kerül előtérbe; azaz a kész tervrajzokkal rendelkező mérnökével szemben felértékelődik az innovatív, váratlan kombinációkat előállítani képes *bricoleur* tudása. A bizonytalanság ilyen mértékű beépítése a válságnarratívába egyszerre lehet képes legitimálni a heterodox lépéseket, a *bricolage*-t, illetve delegitimálni az „ortodox” kritikákat (megkérdőjelezve a hagyományos autoritásokat).

Az ideológia vonatkozásában:²⁹ míg Bajnai esetében az ideológia fragmentált jellegét emeltük ki, addig Orbán esetében az erős nyitottságot (*open ideology* – Freeden 1996) szeretnénk hangsúlyozni. A különböző absztrakciós szintű eszmék viszonyát illetően egyfajta erős „felfelé áramlás” (*upward flow* – Mehta 2011) jellemzi: a konkrét policy-megoldások könnyen általánosabb eszmékké, ideológiává válnak. Szemléletes példa erre az államadósság szerepe Orbán válságnarratívájában. A miniszterelnök kommunikációjában a 2010. júniusi brüsszeli visszautasítástól kezdve fokozatosan súlyponti szerepet kap az államadósság elleni „harc”. Egy 2011-es beszédében „az előző történelmi korszak összeomlásának” okaként jelenik meg, és az „orbánizmus” olyan magfogalmaival kapcsolódik össze, mint a függetlenség, szuverenitás és nemzet.³⁰ De hasonló pályát jár be a szektorális különadó fogalma is, amelyet Orbán *ad hoc* intézkedésből a társadalmi igazságosság és az új történelmi korszak tágabb értelmezési keretébe helyez (Országgyűlési Napló, 2010.

29 Egy viszonylag friss tanulmány a Fidesz ideológiájaként értett „orbánizmus” legfontosabb sajátosságaként annak extrém változandóságát említi (Soós 2015). Ez a megállapítás alighanem helytálló: a Fidesz történetével foglalkozó irodalmak részletesen dokumentálják a párt fordulatát a radikális (baloldali) liberalizmustól a nemzeti liberalizmus, majd konzervativizmus, végül a populizmus irányába. Mi itt a történeti (makro)perspektíva helyett az orbáni gondolkodás folyamatát (mikroperspektíva) kíséreljük meg szemléltetni néhány, a válsággal kapcsolatos problémán.

30 Vö. Orbán már idézett mondatával: „egy nemzetet kétféleképpen lehet leigázni: karddal és adóssággal” (*Miniszterelnök.hu*, 2011. március 15.).

július 22.); továbbá a kötelező magánnyugdíj-pénztári befizetések visszatartása, majd ezen pillér megszüntetése. Utóbbi esetben azonban nem olyan egyértelmű az *upward flow*, mint az államadósság esetében, sokkal inkább az első és a harmadik szint közötti interakcióról beszélhetünk. Itt egy konkrét (első szintű) probléma, azaz a konkrét kihívás vezetett egy korábban már meglévő ideológiai panel³¹ teljesebb kidolgozásához, előtérbe tolásához.

Összefoglalva: az „orbánizmusban” konkrét policyproblémák és -megoldások nyerhetnek elvi státuszt, hozzákapcsolódva ideológiai szintű magfogalmakhoz. Orbán esetében érvényesül egyfajta „Midasz-effektus”: amihez hozzáér, az ideológiává változik. A közpolitikai improvizálás mindig ideológiai igazolást nyer. Másfelől azonban, ahogy például a kötelező magánnyugdíjpénztárak esete mutatja, a hatás nem mindig egyirányú: Orbán a 2010-től kezdődő kormányzását megelőző években kiérlelt egyfajta világnézetet, összekapcsolva korábbi harmadik szintű eszméket, diszkurzív eszközöket (pl. az újkonzervatív politikai nyelvet) egyfajta történelemfilozófiával, a nyugati civilizáció válságáról szóló narratívával. Az eszmék első és harmadik szintje tehát Orbán esetében élénk interakcióban van egymással.

4. Konklúzió

A kötet elméleti keretében vizsgálva a cselekvési stratégiákat, Bajnai 2009-10-es tevékenysége egyértelműen mátrixunk B negyedében helyezhető el: egy exogén sokkot (nemzetközi pénzügyi válság, az ebből adódó államkötvény-értékesítési problémák, illetve a forint elleni spekulációs támadás, stb.) próbált meg az ország hitelezői által is vallott *best practice* szerint kezelni. Bajnai ténykedése alatt – különösen az első időkben – a mozgástér hiányát hangsúlyozta, továbbá a pénzügyi válság előtt uralkodó közpolitikai paradigma visszaállításán dolgozott. Vele szemben Orbán a C negyedben helyezhető el: ha az államcsőd veszélyét a Bajnai-kormány el is hárította, a második Orbán-kormány továbbra is komoly, bár részben más jellegű exogén kihívásokkal szembesült (pl. gazdasági stagnálás, az eurózóna válságának hatásai).

Tanulmányunk eredményei két, egymással összefüggő problémához kapcsolódnak: egyfelől, megkíséreltük szemléltetni a Hall- és Carstensen-féle ideáltípusok empirikus alkalmazhatóságát; illetve az általánosabb, „filozofikus” eszmék vizsgálatával a „diszkurzív kormányzás” (Korkut et al. 2015) mechanizmusait feltárni.

31 Vö. a 2009-es tusnádfürdői beszédével: „Az a tétel, hogy piacra kell helyezni az egészségügyet, az oktatást, a nyugdíjrendszert: ez a tétel egész Európában megbukott. Az az állítás, hogy a csirke attól nő a legjobban, hogyha a róka gondjaira bizzák, kudarcot vallott. A válság tulajdonképpen azt bizonyította be, hogy a róka nem képes magát szabályozni, ha beengedik a csirkeólbá.” (*Miniszerelnök.hu*, 2009. július 18.)

Az ideáltípusok segítségével amellet érveltünk, hogy Bajnai a *paradigm man* ideáltípusához áll közelebb, erős technokrata identitással. Bajnai kevésbé ideologikus politikus, esetében az első és második szint között erős az összefüggés: a gazdaságpolitikai intézkedések a közpolitikai paradigmából levezethetőek. Annyi kiegészítés tehető, hogy Bajnai némileg alkalmazkodott az átmeneti neokenesiánus hullámhoz is, ez leginkább azokban a megnyilatkozásaiban érhető tetten, amikor az állam bizalom-pótló szerepét hangsúlyozza válság idején. Ezt enyhíti annak állandó hangsúlyozása Bajnai részéről, hogy ez a szerep csak átmeneti lehet, ami arra utal, hogy Bajnai alapvetően hű maradt a neoliberális paradigmához. Mindazonáltal az ilyen jellegű „kilengések” mutatják annak fontosságát, hogy Hall és Carstensen konstrukcióit *ideáltípusok*ként kezeljük: a paradigmák aligha olyan merevek, mint Hall feltételezni látszik; másfelől viszont a politikai cselekvők valószínűleg kevésbé autonómak, mint Carstensen koncepciójában.

Bajnaival szemben a második Orbán-kormány makrogazdasági lépései nem állnak össze koherens paradigmává, így, bár a régi paradigma elvetése megtörténik, mégsem beszélhetünk – a halli értelemben vett – paradigmaváltásról. Orbán, bár kényszerből alkalmazkodott a megszorítás korszemlééhez, a szigorú fiskális politikát a nemzeti szuverenitásért vívott harc ideológiai keretébe illesztette, olyan más természetű elemek mellé, mint a heterodox válságadók, vagy a magyar tulajdon növelése a bankszektorban (*Miniszterelnök.hu*, 2013. július 27.). Ezek a lépések a második szinten aligha kibékíthetőek – nem véletlen, hogy Orbán nem törekedett koherens közpolitikai paradigma kiformalására. Orbán tehát közelebb áll Carstensen *bricoleur*jéhez, aki inkoherens elképzeléseket próbál összekombinálni kihívás-válasz logika alapján, gyakran szembemenve a nemzetközi autoritásokkal.

A diszkurzív kormányzás dimenzióját illetően az eszmék és a politikai diskurzus harmadik, legáltalánosabb szintje releváns, amellyel a politikusok megkísérelik formálni lépéseik nyilvános megítélését. Ez Bajnai esetében, ahogy láthattuk, kis szerepet kap, ami alighanem abból adódik, hogy politikai diskurzusának elsődleges célközönségét az ország hitelezői, nem az állampolgárok alkották. Ezzel szemben Orbán, bár lépései az eszmék második szintjén alapvetően inkoherensek, a harmadik, általánosabb, ideológiai szinten megkísérel közöttük koherenciát teremteni. Az állampolgárok mint célközönség magyarázza a diszkurzív kormányzás kiemelt fontosságát Orbán esetében.

A 2007-2008 utáni globális pénzügyi válság, illetve az eurózóna adósságválsága, ahogy említettük, azért lehet elméleti szempontból érdekes, mert nem alakul ki új közpolitikai paradigma. Orbán esete, szembeállítva Margaret Thatcher Hall által elemzett tevékenységével, megítélésünk szerint jól példázza, hogy új paradigma híján a politikusok előtt két lehetőség áll: vagy ortodox módon ragaszkodnak a rég

paradigmához (Bajnai), vagy heterodox módon a Carstensen-féle „bricolage”-hoz fordulnak (Orbán).

A tanulmány elméleti hozzájárulása az *ideational turn* irodalmaihoz az lehet, hogy az Orbán-eset leírása jó illusztrációját nyújtja egy *ideologikus bricoleur* figurájának, avagy a „Midasz-effektusnak”. Orbán példája arra mutatott rá, hogy a politikusoknak, még ha improvizatív módon hozzák is döntéseiket, nagyon is lehet igényük az illeszkedés megteremtésére – csak éppen a második helyett a harmadik szinten. Carstensen a harmadik szinttel – a filozofikus eszmékkel – kapcsolatban annak lassú változására, hosszú időszakokon át tartó megkérdőjelezhetetlenségére helyezi a hangsúlyt (Carstensen 2011, 153). Ha azonban nem az eszmék, hanem a diskurzus analitikus dimenzióját vizsgáljuk, az általánosabb eszmék fő sajátossága éppen általános voltukból adódó rendkívüli rugalmasságuk. Orbán ezt használja ki, amikor ideológiájába policykihívások nyomán új és új elemeket „dolgoz be”, más és más értelemben konkretizálva elvont kulcsfogalmakat. Ezért is külön fontos számára az általa hivatkozott eszmék (pl. válság, szuverenitás) általános, alakítható jellege (*malleability of ideas* – van der Zwet 2015).

Hivatkozások

- 1848 és 2010 is megújulást hozott. Orbán Viktor ünnepi beszéde Budapesten (2011.03.15.) *Miniszterelnök.hu*. http://2010-2015.miniszterelnok.hu/beszed/1848_es_2010_is_megujulast_hozott
- A harctéri szanitéc nem finomkodik – Bajnai Gordon nemzeti fejlesztési és gazdasági miniszterrel beszélget Farkas Zoltán (2008.12.02.) *Mozgó Világ*, 34. évf., 12. szám. Elérhető: http://epa.oszk.hu/01300/01326/00106/MV_2008_12_02.htm
- A kormány nemzeti gazdaságpolitikát folytat Orbán Viktor beszéde a Bálványosi Szabadegyetemen (2013.07.27.) *Miniszterelnök.hu* http://2010-2015.miniszterelnok.hu/cikk/a_kormany_nemzeti_gazdasagpolitikat_folytat
- A munkaalapú állam korszaka következik Orbán Viktor beszéde a Bálványosi Szabadegyetemen (2014. július 28.) Elérhető: http://mandiner.hu/cikk/20140728_orban_viktor_a_munkaalapu_allam_korszaka_kovetkezik_beszed_tusvanos_2014
- A teljes Bajnai-csomag pontról pontra (2009. március 21.) *Portfolio*. http://www.portfolio.hu/gazdasag/a_teljes_bajnai-csomag_pontrol_pontra.113811.html
- Bajnai Gordon beszéde a Milla október 23-i tüntetésén (2012. október 23.) *Haza és Haladás Blog*. http://hazaeshaladas.blog.hu/2012/10/23/bajnai_gordon_beszede_a_milla_oktober_23-i_tuntetesen

- Bajnai Gordon beszéde a NEM demonstrációján (2012.december 2.) *Haza és Hala-dás blog*. http://hazaeshaladas.blog.hu/2012/12/02/bajnai_gordon_beszede_a_nem_demonstraciojan
- Baker, Andrew and Underhill, Geoffrey R. D. (2015): Economic Ideas and the Political Construction of the Financial Crash of 2008. *The British Journal of Politics & International Relations*, vol. 17., no. 3., 381–390. pp.
- Baumgartner, Frank R. (2013): Ideas and Policy Change. *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, vol. 26., no. 2., 239–258. pp.
- Béland, Daniel and Cox, Robert Henry (2011): Introduction: Ideas and Politics. In: Daniel Béland and Robert Henry Cox (eds): *Ideas and Politics in Social Science Research*. Oxford and New York, Oxford University Press. 3–20. pp.
- Béland, Daniel and Cox, Robert Henry (2013): Introduction to Special Issue. The Politics of Policy Paradigms. *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, vol. 26., no. 2., 193–195. pp.
- Blyth, Mark (2011): Ideas, Uncertainty, and Evolution. In: Daniel Béland and Robert Henry Cox (eds.): *Ideas and Politics in Social Science Research*. Oxford and New York, Oxford University Press. 83–101. pp.
- Blyth, Mark (2013): Paradigms and Paradox: The Politics of Economic Ideas in Two Moments of Crisis. *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, vol. 26., no. 2., 197–215. pp.
- Bod Péter Ákos (2013a): *Heterodox gazdaságpolitikák Magyarországon. Döntéshozatal az európai peremvidék kötöttségei között*. MTA doktori értekezés. http://real-d.mtak.hu/608/7/dc_614_12_doktori_mu.pdf
- Bod Péter Ákos (2013b): Heterodox gazdaságpolitikák korszaka. *Köz-Gazdaság*, 8. évf., 2. szám, 89–101. pp.
- Carstensen, Martin B. (2011): Paradigm Man vs. the Bricoleur: Bricolage as an Alternative Vision of Agency in Ideational Change. *European Political Science Review*, vol. 3., no 1., 147–167. pp.
- Csak az első éjszaka joga hiányzik – Interjú Mellár Tamással (2016.03.05.) *Vasárnapi hírek*. https://www.vasarnapihitek.hu/fokusz/csak_az_elso_ejszaka_joga_hianyzik
- Debreczeni József (2003): *Orbán Viktor*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Dequech, David (2007): Neoclassical, Mainstream, Orthodox, and Heterodox Economics. *Journal of Post Keynesian Economics*, vol. 30., no. 2., 279–302. pp.
- Dequech, David (2012): Post Keynesianism, Heterodoxy and Mainstream Economics. *Review of Political Economy*, vol. 24., no. 2., 353–368. pp.
- Ein kalter Bürgerkrieg. Ungarns Oppositionsführer Gordon Bajnai über die Politik der Regierung Orbán und die wirtschaftliche Krise des Landes (2013, Februar

- 28.) *Zeit Online*. <http://www.zeit.de/2013/10/Ungarn-Oppositionsfuehrer-Gordon-Bajnai>
- Ez a baloldal mindent elvett tőlünk. Orbán Viktor beszéde a Bálványosi Szabadegyetemen (2009.07.18.) *Miniszterelnök.hu*. http://2010-2015.miniszterelnok.hu/beszed/ez_a_baloldal_mindent_elvett_t_337_lunk
- Ferran, Eilís (2012): Crisis-driven Regulatory Reform: Where in the World is the EU Going? In: Eilís Ferran, Niamh Moloney, Jennifer G. Hill, and John C. Coffee, Jr. (eds.): *The Regulatory Aftermath of the Global Financial Crisis*. Cambridge, Cambridge University Press. 1–110. pp.
- Freeden, Michael (1996): *Ideologies and Political Theory. A Conceptual Approach*. Oxford, Oxford University Press.
- Freeden, Michael (2003): *Ideology. A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- Fukuyama, Francis: The End of America Inc (March 10, 2008) *Newsweek*. <http://www.newsweek.com/fukuyama-end-america-inc-91715>
- Gati, Charles: The Mask Is Off (August 7, 2014) *The American Interest*. <https://www.the-american-interest.com/2014/08/07/the-mask-is-off/>
- „Ha a populizmus bele nem piszkál” – Bajnai Gordonnal beszélget Rádai Eszter (2010.02.01.) *Mozgó Világ*. http://epa.oszk.hu/01300/01326/00112/MV_EPA01326_2010_02_01.htm
- Hall, Peter A. (1993): Policy Paradigms, Social Learning, and the State. The Case of Economic Policymaking in Britain. *Comparative Politics*, vol. 25., no. 3., 275–296. pp.
- Hall, Peter A. and Taylor, Rosemary C. R. (1996): Political Science and the Three New Institutionalisms. *Political Studies*, vol. 44., no. 5. 936–957. pp.
- Hay, Colin (1996): Narrating Crisis: The Discursive Construction of the ‘Winter of Discontent’. *Sociology*, vol. 30., no. 2., 253–277. pp.
- Hay, Colin (2011): Ideas and the Construction of Interests. In: Daniel Béland and Robert Henry Cox (eds.): *Ideas and Politics in Social Science Research*. Oxford and New York, Oxford University Press. 65–82. pp.
- Hites Sándor (2009): Ki látta jönni? A gazdasági előrejelzés kultúrantropológiájáról válság idején. *Helikon*, 55. évf., 4. szám, 501–516. pp.
- Illés Gábor (2016): Válságkonstrukciók. Orbán Viktor és Bajnai Gordon válságértelmezésének összehasonlítása. *Replika*, 98. szám, 47–65. pp.
- Immunsystem gegen Extremismus stärken (2009, Mai 26.) *Der Standard*. <http://derstandard.at/1242316759728/Immunsystem-gegen-Extremismus-staerken>
- Janke, Igor (2013): *Hajrá, magyarok! Az Orbán Viktor-sztori egy lengyel újságíró szemével*. Budapest, Rézbong Kiadó.

- Jó lenne talpon maradni – interjú Bajnai Gordon gazdasági miniszterrel (2009.02.13.) *Origo*. <http://www.origo.hu/gazdasag/valsag/20090213-interju-bajnai-gordon-nemzeti-fejlesztési-es-gazdasági-miniszterrel-1.html>
- Jones, Eric (2010): The Economic Mythology of European Integration. *Journal of Common Market Studies*, vol. 48., no.1., 89–109. pp.
- Koller Boglárka (2012): Klubtagságok az EU-ban. A differenciált integráció gyakorlati és elméleti vonatkozásai. *Politikatudományi Szemle*, 21. évf., 1. szám, 32–57. pp.
- Korkut, Umut, Mahendran, Kesi, Bucken-Knapp, Gregg, and Cox, Robert Henry (2015): Introduction: Discursive Governance: Operationalization and Applications. In: Umut Korkut, Kesi Mahendran, Gregg Bucken-Knapp, and Robert Henry Cox (eds.): *Discursive Governance in Politics, Policy, and the Public Sphere*. Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan. 1–11. pp.
- Koselleck, Reinhart (2003): *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán és Szabó Márton. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Koselleck, Reinhart (2009): Az ismeretlen jövő és a prognózis művészete. Ford. Görföl Balázs. *Hitel*, 22. évf., 4. szám, 517–530. pp.
- Körösenyi András (2015): A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In: Körösenyi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TK Politikatudományi Intézet. 401–422. pp.
- Kuhn, Thomas (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Mair, Peter (2009): *Representative versus Responsible Government*. MPIfG Working Paper no. 8. Köln, Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung.
- Matolcsy György (2015): *Egyensúly és növekedés*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- Mehta, Jal (2011): The Varied Roles of Ideas in Politics: From „Whether” to „How”. In: Daniel Béland and Robert Henry Cox (eds.): *Ideas and Politics in Social Science Research*. Oxford and New York, Oxford University Press. 23–46. pp.
- Oakeshott, Michael (2001): Politikai diskurzus. In: *Uő: Politikai racionalizmus*. Szerk. Molnár Attila Károly, ford. Kállai Tibor és Szentmihályi Tamás. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 175–194. pp.
- Orbán: Nem először szagolok lőporfüstöt (2012.01.06.) *Origo*. <http://www.origo.hu/itthon/20120108-orban-viktor-interju-valsag-imf-hitel-kulfoldi-kritikak-sajtoszabadsag.html>
- Országgyűlési Napló <http://www.parlament.hu/orszaggyulesi-naplo-elozo-ciklus-beli-adatai>
- Palonen, Kari (2003): Four Times of Politics: Policy, Polity, Politicking, and Politicization. *Alternatives*, no. 2., 171–186. pp.

- Pap Milán (2015): *Kádár demokráciája. Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban*. Budapest, NKE Molnár Tamás Kutatóközpont.
- Piasecki, Marcin A. (2015): Was Viktor Orbán's Unorthodox Economic Policy the Right Answer to Hungary's Economic Misfortunes? *International Journal of Management and Economics*, no. 46., April–June, 41–71. pp.
- Sárközy Tamás (2014): *Kétharmados túlzáskormányzás, avagy gólerős csatár a mély talajú pályán*. Budapest, Park Kiadó.
- Schmidt, Vivien (2002): *The Futures of European Capitalism*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Schmidt, Vivien (2010). Taking Ideas and Discourse Seriously: Explaining Change through Discursive Institutionalism as the Fourth 'New Institutionalism'. *European Political Science Review*, vol. 2., no.1., 1–25. pp.
- Schmidt, Vivien (2011): Reconciling Ideas and Institutions through Discursive Institutionalism. In: Daniel Béland and Robert Henry Cox (eds.): *Ideas and Politics in Social Science Research*. Oxford and New York, Oxford University Press. 47–64. pp.
- Schmidt, Vivien (2014): Speaking to the Markets or to the People? A Discursive Institutional Analysis of the EU's Sovereign Debt Crisis. *The British Journal of Politics & International Relations*, vol. 16., no. 1., 188–209. pp.
- Soós Eszter Petronella (2015): Comparing Orbánism and Gaullism. The Gaullist Physiognomy of Orbán's Post-2010 Hungary. *Studia Politica. Romanian Political Science Review*, vol. 15., no. 1., 91–108. pp.
- Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Szikra Dorottya (2014): Democracy and Welfare in Hard Times: The Social Policy of the Orbán Government in Hungary Between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy*, vol. 24., no. 5., 486–500. pp.
- Szűcs Zoltán Gábor (2006): Újkonzervatív forradalom. A nyelvi újítás mint diszkurzív stratégia az 1998-as kormányprogram vitájában. In: Szabó Márton (szerk.): *Fideszvalóság. Diszkurzív politikatudományi értelmezések*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 99–127. pp.
- Szűcs Zoltán Gábor (2010) *Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban, 1989–1993*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Szűcs Zoltán Gábor (2012): A magyar politikai diskurzus változásai 2000 óta. In: Boda Zolt és Körösnéi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, L'Harmattan és MTA TK PTI. 128–151. pp.
- Taleb, Nassim Nicholas (2012): *A fekete hattyú, avagy a legváratlanabb hatás*. Ford. Goddard Zsuzsanna és Boris János. Budapest, Gondolat Kiadó.

- Taleb, Nassim Nicholas and Martin, George A. (2012): How to Prevent Other Financial Crises? *SAIS Review*, vol. 32., no. 1., 49–60. pp.
- Van der Zwet, Arno (2015): European Integration and Mainstreaming of Sateless Nationalist and Regionalist Parties: The Scottish National Party and Frisian National Party. In: Umut Korkut, Kesi Mahendran, Gregg Bucken-Knapp, and Robert Henry Cox (eds.): *Discursive Governance in Politics, Policy, and the Public Sphere*. Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan. 163–177.
- Varga, Mihaly: Guest post: Hungary's economy has bucked the trend (January 27, 2014) <http://blogs.ft.com/beyond-brics/2014/01/27/guest-post-hungarys-economy-has-bucked-the-trend/>